

**ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԸ ԱՇԽԱՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ**

DOI: 10.19266/1829-4286-2023-02-33-48

**Մոսկվայի 1921թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը որպես
Հայաստանում այլախոհության ձևավորման խթան և երկրի
մասնատման «իրավական» հիմք**

ՇԱՀԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

Թեև 1921 թվականի մարտի 16-ի ռուս-թուրքական ու հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերի կնքումից անցել է ավելի քան հարյուր տարի, սակայն դրանց հետազոտությունը մնում է արդիական ոչ միայն այն պատճառով, որ դրանք տասնամյակներ շարունակ լուրջ ազդեցություն են ունեցել Հայաստանում այլախոհական հոսանքների ձևավորման տեսակետից, այլև, որ դրանց նախապատրաստման ու ստորագրման գործընթացները մեծապես հիշեցնում են ներկայիս հարաբերությունները: Ակնհայտ է, որ մինչ այժմ դրանց լիարժեք գիտական հետազոտության բացակայությունը այսօր հանգեցնում է նոր սխալների ու կորուստների: Հողվածում բացահայտվում են այդ պայմանագրերի մշակման ու կնքման ընթացքում թույլ տրված սխալները, դրանց հակասությունները միջազգային իրավունքին, բարդ աշխարհաքաղաքական պայքարի գործընթացներում հատվածական ու վերացական շահերին ազգային շահերի գոհաբերման ադետալի հետևանքները:

Բանալի բառեր

Մոսկվայի պայմանագիր, հայկական այլախոհություն, Կարսի պայմանագիր, «Բաթում-Մուրմալու» գործարք

Նախաբան

20-րդ դարի 60-ական թվականներից խորհրդային «հետստալինյան» քաղաքականության ժամանակաշրջանում զգալիորեն թուլացան ուժային կառույցների բռնաճնշումները և «խրուշչովյան հալոցքի»

պայմաններում¹ հնարավորություններ առաջացան այլախոհական շարժումների ձևավորման համար: Այլախոհության դրսևորումները տարատեսակ էին՝ թե՛ ընդհանրական հարցադրումներով, և թե՛ տեղային առանձնահատկություններով: Միաժամանակ, այդ դրսևորումները տարաբնույթ էին՝ սոցիալական, տնտեսական, կրոնական, մշակութային, ինչպես նաև քաղաքական (վարչակարգի փոփոխության, անկախության և այլ) պահանջներով: Մասնավորապես, անկախության պահանջները պայմանավորված էին այն հանգամանքով, որ ԽՍՀՄ կազմ մի խումբ հանրապետություններ ընդգրկվել էին անկախ պետությունների նկատմամբ ռազմական ուժի կիրառմամբ (մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետությունը 1920թ. խորհրդայնացվել է ռուսական/բոլշևիկյան 11-րդ բանակի ներխուժման արդյունքում): Ռուսաստանը (ապա՝ Խորհրդային միությունը) փորձում էր այդ գործընթացներն օրինականացնել համապատասխան փաստաթղթերի հիման վրա: Ընդ որում, առանձնապես խտրականություն չէր դրվում այդ նպատակով կիրառվող միջոցների միջև՝ հաճախ դիմելով նաև ապօրինի քայլերի, օրինակ, կնքելով ապօրինի համաձայնագրեր: Մասնավորապես, Բալթյան երկրների խորհրդայնացումը տեղի է ունեցել 1939 թվականի օգոստոսի 23-ին խորհրդա-գերմանական՝ «Միմյանց վրա չհարձակվելու մասին» գաղտնի պայմանագրի արդյունքում² և հաստատագրվել է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքներով: Հայաստանի դեպքում «ձևակերպումներն» իրականացվեցին 1921թ. մարտի 16-ին կնքված Մոսկվայի³ և նույն թվականի հոկտեմբերի 13-ին կնքված Կարսի⁴

¹ **Hornsby R.**, *Political Protest and Dissent in the Khrushchev Era*, Centre for Russian and East European Studies European Research Institute, 2008, p.3.

² **Alexiev A.**, *Dissent and Nationalism in the Soviet Baltic*, The Rand corporation, Santa Monica, 1983.

³ Документы внешней политики СССР. Т. III. 1 июля 1920 г.-18 марта 1921 г., Москва, с. 597.

⁴ **Կիրակոսյան Ջ., Սահակյան Ռ.**, *Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության*

պայմանագրերով: Քանի որ գործընթացներն իրականացվում էին ռազմական ուժի կիրառմամբ, իսկ պայմանագրերի ապօրինի նպատակներն անհնարին էր ձևակերպել առանց էական թերությունների, ակնհայտ է որ այդ ամենը հասարակական գիտակցության վրա ունենում էր լուրջ ազդեցություն և պատեհ պայմանների առկայությամբ 60-ական թվականներից հանգեցրեց այլախոհության տարբեր դրսևորումների:

Խորհրդային Հայաստանում ծավալված այլախոհության հիմքում մի շարք խնդիրներ են եղել, սակայն առանձնահատուկ կարևորություն է ունեցել Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարը: Դրա լավագույն վկայությունն է դեռևս 1966 թվականի հոկտեմբերին հանուն Հայաստանի անկախության պայքարի հիմնված «Ազգային Միացյալ Կուսակցությունը»⁵ (այսուհետ՝ ԱՄԿ), որի հիմնադիրներ Հայկազ Խաչատրյանը, Շահեն Հարությունյանը և Ստեփան Չատիկյանը ԱՄԿ-ի ստեղծման և գաղափարախոսության հիմքում դրել էին Հայաստանի անկախության վերականգնումը: Ինչպես նշում է այլախոհ Լ. Ալեքսեևան՝ Հայաստանը միակ հանրապետությունն էր ամբողջ ԽՍՀՄ միակուսակցական տարածքում, որտեղ հիմնադրվել և գործում էր անկախության վերականգնման նպատակ հետապնդող կուսակցություն՝ ԱՄԿ-ն⁶: Այն ձևակերպեց ու գաղափարախոսական հիմքերի վրա դրեց մինչ այդ տարատեսակ դրսևորումներ ունեցած Հայաստանի անկախության վերականգնմանն ուղղված ձգտումներն ու քայլերը՝ ինստիտուցիոնալ հիմքեր ստեղծելով նման գործունեության համար, ինչը գրեթե անհնարին էր խորհրդային ամբողջատիրական վարչակարգի պայմաններում: Չնայած խորհրդային ուժային կառույցների հետապնդումներին, կուսակցության տասնյակ անդամների նկատմամբ կիրառվող ձեռքարկալու-

փաստաթղթերում (1828-1923), Հայաստան հրատ., Երևան, 1972 թ., էջ 499-506:

⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1191, գ. 5, թթ. 2-9:

⁶ **Алексеева Л.**, *История инакомыслия в СССР: новейший период*, Моск. Хельсинк. Группа, Москва, 2012, с. 85

թյուններին, կալանավայրերում ու արքայազններում ստեղծված ծանր պայմաններին ու դաժան բռնաճնշումներին, ԱՄԿ-ի պայքարը եղավ շարունակական՝ ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ փլուզում:

Խորհրդային Հայաստանում այլախոհական խմբերի, կազմակերպությունների, շարժումների մասին կարող է ընդհանրական պատկերացում տալ 70-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանի Պետական անվտանգության կոմիտեի պետ Մարիուս Յուզբաշյանի՝ 1979 թվականին Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին ուղղված տեղեկանք-գրությունը, որտեղ նա, ներկայացնելով Խորհրդային Հայաստանում տիրող իրավիճակը, նշում է, որ «վերջին 12 տարում Հայաստանի ՊՄԿ-ը բացահայտել և լիկվիդացրել է 20-ից ավել անլեգալ հակասովետական ազգայնական խմբեր: Հակասովետական շարժումների մեջ ներգրավված է եղել մոտ 1400 մարդ»⁷: Այս տեղեկանք-գրության մեջ ներկայացվում են մինչև 1979 թվականը տեղի ունեցած իրադարձությունները, բացահայտված խմբերը, կազմակերպությունները և այլախոհական շարժման մասնակիցների թվաքանակը: Եթե բացահայտված խմբերի և կազմակերպությունների մասին հիշատակումը, գուցե և, ամբողջական է, քանի որ Խորհրդային Հայաստանում վերջին այլախոհական կազմակերպությունը ձևավորվել է 1978 թվականին⁸, ապա դրանցում ընդգրկվածների կազմերը շարունակաբար փոխվում էին, քանի որ բռնաճնշումների ենթարկվածների փոխարեն շարքերը հասանալրում էին նորերը, ինչի շնորհիվ այդ գործունեությունը՝ տարբեր դրսևորումներով, շարունակվեց մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը: Այդ փաստաթուղթը վկայում է, որ Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարն իսկապես առանցքային տեղ է ունեցել այլախոհական դրսևորումներում:⁹ Այդ պայքարի ձևավորման ու ծավալման լուրջ խթան են եղել 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքված ռուս-

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 20, թ. 18:

⁸ **Հարությունյան Վ.**, Այլախոհությունը Խորհրդային Հայաստանում, Վան Արյան հրատ., Երևան, 2014, էջ 78-81:

⁹ Նույն տեղում:

թուրքական պայմանագիրը¹⁰ և նույն թվականի հոկտեմբերի 13-ին կնքված Գարսի պայմանագիրը¹¹, որոնց հիման վրա արձանագրվում էին ոչ միայն խոհրդային Հայաստանի սահմանները Թուրքիայի հետ, այլև Նախիջևանի պատկանելությունը:

Թվում է, թե անկախության վերականգնումից հետո գիտական համապարփակ հետազոտությունների առարկա պետք է դառնային այդ, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրման հանգամանքները, իրավաքաղաքական հիմքերն ու հետևանքները Հայաստանի Հանրապետության համար: Առավել ևս, որ ոչ միայն այդ պայմանագրերը շարունակում են գործել¹², այլև ձևավորվել է աշխարհաքաղաքական այնպիսի իրավիճակ՝ այս անգամ Հայաստանի արևլյան սահմանների կապակցությամբ, որը հղի է նույնպիսի աղետալի հետևանքներով, ինչպիսիք ունեցավ 100 տարի առաջ ձևավորված իրավիճակը արևմտյան սահմանների հետ կապված:

Բնարկե, խնդիրը բարդ է և ունի միջգիտակարգային բնույթ, ինչը պահանջում է մի շարք գիտակարգերում (միջազգային իրավունք, քաղաքագիտություն, պատմագիտություն) կիրառվող անհրաժեշտ գիտելիքների ու մեթոդների իմացություն: Մինչդեռ, առկա են միայն առանձին հրապարակումներ, որոնք նվիրված են հիմնախնդրի այս կամ այն հարցի պատշաճ անդրադարձին: Միաժամանակ, հաճախ հանրությանը մատուցվում են մասնագիտական մոտեցումներից զուրկ, հասարակական-քաղաքական շրջանակների զգացմունքային, անպտուղ, իրականությանը չհամապատասխանող ու հատվածական, քարոզչական նպատակներ հետապնդող տարաբնույթ թեզեր, անգամ, որոշ դեպքերում, 2021թ.

¹⁰ Կիրակոսյան Ջ., Սահակյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 499-506:

¹¹ Կիրակոսյան Ջ., Սահակյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 517-524:

¹² **Министерство иностранных дел Российской Федерации**, Комментарий официального представителя МИД России М.В.Захаровой в связи со столетней годовщиной подписания Договора о дружбе и братстве между Правительством Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и Правительством Великого Национального Собрания Турции, 16.03.2021. https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1417626/

մարտի 16-ի պայմանագիրը ներկայացնելով որպես Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար շահեկան փաստաթուղթ¹³:

Հողվածում քննարկվում են 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքված ռուս-թուրքական¹⁴ և նույն թվականի հոկտեմբերի 13-ին կնքված Կարսի¹⁵ պայմանագրերի օրինականությանն ու դրանց հետևանքներին առնչվող հարցեր, որոնք արդիական հնչեղություն ունեն նաև այսօր՝ թե որպես գործող պայմանագիր, թե որպես ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով գոյացած նոր սահմանների գծման նախադեպեր:

Մոսկվայի պայմանագրի հակաօրինականություններն ու հակասությունները

Պայմանագիրը կնքվել է ՌՄՖՍՀ կառավարության և Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարության միջև: Պայմանագրի կողմերն են բացառապես Ռուսաստանն ու Թուրքիան, որոնց ներկայացուցիչներն էլ ստորագրել են պայմանագիրը, ռուսական կողմից՝ Գեորգի Չիչերինը և Ջելալ Կորիսմագովը, իսկ թուրքական կողմից՝ Յուսուֆ Քեմալ բեյը, Ռզա Նուրի բեյը և Ալի Ֆուատ փաշան¹⁶: Սակայն ռուս-թուրքական պայմանագրի որոշ դրույթներ վերաբերում են ոչ միայն Ռուսաստանին և Թուրքիային, այլ նաև երրորդ երկրների, որոնք պայմանագրի կողմ չեն: Ըստ խնդրո առարկա պայմանագրի 2-րդ հոդվածի՝ «Թուրքիան համաձայնվում է Վրաստանին զիջել Բաթում նավահանգստի ու քաղաքի և սույն պայմանագրի առաջին հոդվածում նշված սահմանագծից դեպի

¹³ **Պետրոսյան Վ.**, Մոսկվայի 1921թ. Մարտի 16-ի ռուս թուրքական պայմանագիրը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2021:

¹⁴ **Կիրակոսյան Ջ., Սահակյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 499-506:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 517-524

¹⁶ **Մինասյան Է.**, 1921 թ. Մարտի 16-ի Մոսկվայի և հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրերի հետևանքները, *Հայաստանը և տարածաշրջանը. դասեր, արժևորումներ, հեռանկարներ*, «Լուսակն» հրատ., Երևան, 2022, էջ 258:

հյուսիս ընկած և Բաթումի մարզի բաղադրիչ մասը կազմող տարածքի սյուզերենությունը, պայմանով, որ

1. սույն հոդվածում նշված վայրերի բնակչությունը վարչական առումով կօգտվի տեղական լայն ինքնավարությամբ, որը յուրաքանչյուր համայնքին կապահովի կուլտուրական և կրոնական իրավունքներով, և բնակչությունը հնարավորություն կունենա սահմանելու իր ցանկություններին համապատասխանող հողային օրենք,

2. Թուրքիային կտրվի Բաթում նավահանգստի վրայով Թուրքիա կամ այնտեղից ուղարկվող ամեն տեսակ ապրանքների անմաքս, ազատ տրանզիտի իրավունք, տեղի չեն ունենա խափանումներ, ապրանքների վրա չի դրվի ոչ մի տեսակի տուրք: Թուրքիային կտրվի Բաթում նավահանգստից օգտվելու իրավունք և դրա համար նրանից չեն գանձվի հատուկ տուրքեր»:

Նույն պայմանագրի 3-րդ հոդվածում նշվում է, որ «Երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը՝ սույն պայմանագրի 1-ին (C) հավելվածում նշված սահմաններում, կազմի ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի խնամակալության ներքո, պայմանով, որ Ադրբեջանը սույն խնամակալությունը չի զիջի երրորդ պետության»¹⁷:

Երկրորդ և երրորդ հոդվածներն արդեն իսկ վկայում են, որ վերոհիշյալ պայմանագրով արձանագրված ռուս-թուրքական համաձայնությունները չեն սահմանափակվել միայն Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերություններով, այլ նաև ընդգրկել են այլ պետություններ՝ ի դեմս Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի, տարածքներին ու շահերին առնչվող դրույթներ: Ընդ որում, այդ հոդվածների կիրառումը հանգեցնելու էր Հայաստանի տարածքային կորուստների, մինչդեռ Վրաստանն ու Ադրբեջանը՝ ունենալու էին ձեռքբերումներ: Մակայն առանց այդ էլ պայմանագիրն արդեն երկու կողմիս խախտում է արձանագրել: Նախ, թուրքական կողմը չի ներկայացրել որևէ պաշտոնական մարմին, որն ուներ

¹⁷ Կիրակոսյան Ջ. Ս., Մահակյան Ռ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 500-501:

միջպետական պայմանագրեր կնքելու լիազորություն: Ավելին, 2-րդ և 3-րդ հոդվածները հակասում են միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից մեկին, համաձայն որի միջազգային պայմանագիրը կարող է կարգավորել բացառապես այն ստորագող կողմերի վերաբերող հարաբերություններ: Մոսկվայի պայմանագրի հակաօրինականության համատեքստում պետք է ընդգծել, որ անկախ այն հանգամանքից, թե որ պետությունն ինչ շահեց, իսկ մյուսն ինչ կորցրեց, այնուամենայնիվ, կնքված պայմանագիրը, որը մինչև օրս գործում է, հակասում է միջազգային հարաբերություններում ընդունված իրավական կարգավորումներին, որոնք ամրագրված են «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի 34-րդ հոդվածում¹⁸: Այն արձանագրում է, որ «պայմանագիրը չի ստեղծում պարտավորություններ կամ իրավունքներ երրորդ պետության համար՝ առանց վերջինիս համաձայնության»: Հաջորդ՝ 35-րդ հոդվածը մանրամասնում է. «Երրորդ պետության պարտավորությունն առաջանում է պայմանագրի դրույթից, եթե ... երրորդ երկիրը իր համար ընդունում է այդ պարտավորությունը՝ գրավոր ձևով»: Իհարկե, պայմանագիրը կնքելիս այդ Կոնվենցիան դեռևս չկար, սակայն կային սովորության իրավունքի մի շարք առանցքային սկզբունքներ, որոնք հետագայում ներառվեցին Կոնվենցիայում:¹⁹

Այսպիսով, ակնհայտ, որ Մոսկվայի պայմանագիրը իրավական ուժ չունի Հայաստանի դեպքում, քանի որ պաշտոնական Երևանը այդ պայմանագրի կողմ չէ և պայմանագրի ստորագրումից հետո գրավոր համաձայնություն չի տվել դրանով սահմանված պարտավորությունները ստանձնելու վերաբերյալ: Վստահաբար կարելի է արձանագրել, որ Ադրբեջանի դեպքում նման պնդում անել չի կարելի, քանի որ Թուրքիայի ներկայացուցիչները մինչ պայմանագրի ստորագրումը տեղի ունեցած բանակցություններում ներկայացնում էին նաև Բաքվի շահերը: Վրաստանի դեպքում

¹⁸ Vienna Convention on the Law of Treaties (23.05.1969), Article 34.

¹⁹ Boas G., Public International Law: Contemporary Principles and Perspectives, Edward Elgar Publishing, 2013, p. 53.

նույնպես խնդիրներ չկային, քանի որ նրա (հետագայում իր՝ որպես ԽՍՀՄ) տարածքային ձեռքբերումներով հետաքրքրված էր Մոսկվան՝ որպես այդ պայմանագրի ստորագրման հիմնական նպատակներից մեկը: Դա է վկայում Բ. Հարությունյանի ուսումնասիրությունը, ըստ որի, Մոսկվայի պայմանագրի միջոցով Թուրքիան, Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ, զավթեց Հայաստանի Հանրապետությունից Սուրմալուի գավառը որի դիմաց Վրաստանի ՄԽՀ-ին տրվեց Բաթումի մարզի 3000 կմ² տարածք: Եվ քանի որ Սուրմալուի գավառն ուներ 3750 կմ², ապա տարածքային տարբերությունը վերացվեց՝ Հայաստանի Հանրապետությանը զիջելով 750 կմ² տարածքով Աղբաբայի շրջանն ու Տիգնիս, Մեծ Ղմլու և Ղըզըլ-դաշ գյուղերը՝ իրենց շրջակա տարածքով²⁰: Ակնհայտ է, որ Ռուսաստանը խիստ հետևողական էր յուրաքանչյուր քառակուսի կիլոմետր տարածքի հետ կապված, սակայն գործարքը դիտարկում էր միայն իր ապագա կայսրության նպատակահարմարության տեսակետից:

Իհարկե, ռուսական դիվանագիտական շրջանակները քաջատեղյակ էին սովորության իրավունքի սկզբունքներին և չէին կարող չիմանալ, որ անհրաժեշտ քայլեր չձեռնարկելու և բարենպաստ իրավիճակ ստեղծվելու դեպքում Հայաստանը կարող է բարձրաձայնել ռուս-թուրքական զավթողական քաղաքականության իրավական վավերագրի ապօրինությունների մասին: Այդ առումով հետաքրքիր է այդ ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերություններում արձանագրված մի իրավաքաղաքական փաստ, որն ուղղակիորեն բացահայտում է Մոսկվայի պայմանագրի կողմ չհանդիսացող երկրի (Հայաստանի) նկատմամբ այն ստորագրած պետությունների զավթողական գործողությունների գիտակցված բնույթը: Պայմանագրի ստորագրումից ընդամենը երեք ամիս անց 1921թ. հուլիսի 19-ին ՌԽՖՍՀ կառավարությունը նոտա է հղել Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի, Չինաստանի և Ճապոնիայի կառավարություններին, որում ռուսա-

²⁰ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 58:

կան կողմը նշել է, որ Վաշինգտոնում նախապատրաստվող խաղաղօվկիանոսյան պետությունների կոնֆերանսի ընթացքում ընդունված որոշումները համարվելու են անվավեր, քանի որ այդ որոշումների ընդունման քննարկումներին մասնակցություն չի ունեցել ՌԽՖՍՀ-ն, որը, որպես խախաղօվկիանոսյան տարածաշրջանի պետություն, չի կարողացել պաշտպանել իր շահերը²¹:

Բնականաբար, Թուրքիան ևս քաջատեղյակ էր մշակվող պայմանագրի թերությունների մասին՝ կապված դրա կողմ չհանդիսացող պետությունների նկատմամբ ապօրինի պարտավորություններ սահմանող դրույթների հետ: Ակնհայտորեն, ինչ որ կերպ այդ խնդիրը լուծելու համար ի հայտ է եկել այդ պայմանագրի 8-րդ հոդվածը: Ըստ այդ հոդվածի «Պայմանավորվող երկու կողմերը, պարտավորվում են իրենց տարածքներում արգելել այնպիսի կազմակերպությունների և խմբերի առաջացումն ու գոյությունը, որոնք ունեն մյուս երկրի, կամ նրա տարածքի մի մասի կառավարության դեմ ստանձնելու հավակնություն, ինչպես նաև կողմերը պարտավորվում են իրենց տարածքներում արգելել այնպիսի խմբերի գոյությունը, որոնց նպատակն է պայքարը մյուս երկրի դեմ: Ռուսաստանն ու Թուրքիան փոխադարձության պայմանով ստանձնում են նույնպիսի պարտավորություն նաև Կովկասի Սովետական Հանրապետությունների վերաբերյալ»²²:

Չնայած ձևակերպումն ընդհանրական է, սակայն դժվար չէ նկատել, որ Թուրքիայի նման պարտավորությունը խիստ ձևական ու արհեստական է և բխում է զուտ պայմանագրերում փոխադարձ կամ փոխհավասարակշռող պարտավորությունների ամրագրման հանրաճանաչ մոտեցումից: Իրականում այս հոդվածը պայմանագրով էական տարածքային կորուստներ ունեցող Հայաստանի հնարավոր ընդվզումները Ռուսաստանի կողմից զսպման երաշխիքների վերաբերյալ է: Ակնհայտ է, որ սա ոչ միայն ևս մեկ խախտում է միջազգային հարաբերություններում կիրառվող, տվյալ

²¹ Документы внешней политики СССР. Т. IV. 19 марта 1921 г.-31 декабря 1921 г., Москва, с. 225.

²² Կիրակոսյան Ջ. Ս., Սահակյան Ռ.Գ. նշվ. աշխ., էջ 502:

դեպքում՝ այլ երկրի ներքին գործերին չմիջամտելու սկզբունքի, այլև ուժի և ուժի սպառնալիքի չկիրառման, քանի որ ձևակերպումը որևէ սահմանափակում չի դնում հիշատակվող կազմակերպությունների և խմբերի արգելման ձևերի համար՝ չբացատրելով անգամ հարկադրանքը կամ ուժի և ուժի սպառնալիքի կիրառումը:

Սակայն, Մոսկվայի պայմանագրի խնդիրներն այդքանով էլ չեն ավարտվում: 15-րդ հոդվածը վկայում է, որ դեռևս այն նախագծելու ընթացքում նախատեսված էր վերոհիշյալ թերությունները սրբագրող մեկ այլ պայմանագրի կնքում՝ երեք պետությունների հետ: Ըստ այդ հոդվածի, «Ռուսաստանը պարտավորվում է Անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ դիմել քայլերի, որպեսզի այդ հանրապետությունների կողմից Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրում անպատճառ ճանաչվեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջաբար վերաբերում են իրենց»²³: Ակնհայտ է, որ խոսքը վերաբերում է 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրված պայմանագրին: 15-րդ հոդվածը վկայում է, որ պայմանագրի կողմերը՝ Ռուսաստանն ու Թուրքիան գիտակցում էին, որ նախորդ հոդվածներում թույլ են տվել աղաղակող ապօրինություններ պայմանագրի կողմ չհանդիսացող պետությունների նկատմամբ (հակառակ դեպքում անհրաժեշտ չէին համարի նոր պայմանագրով վավերացնել այդ ոտնձգությունները): Գիտակցում էին, որ զավթողական բնագոյներին հագուրդ տալու խրախճանքում Մոսկվայի պայմանագրում արձանագրել են ցանկալի արդյունքներին հասնելու ցինիկ, հակաօրինական դրսևորումներ: Թվում է, թե կարելի էր կամ մարտի 16-ի պայմանագրի կողմեր դարձնել անդրկովկասյան երեք պետություններին կամ մի քանի ամիս սպասել ու Կարսի պայմանագրով բոլոր հարցերը լուծել՝ առանց մարտի 16-ի պայմանագրի: Սակայն, առաջին դեպքում թերևս դժվար կլիներ դա պարտադրել նոր խորհրդայնացված երկրներին, իսկ երկրորդ դեպքն էլ վտանգավոր կլիներ՝ 7 ամիս ցանկալի գործարքները հետաձգելու համար: Ակնհայտ է, որ

²³ Կիրակոսյան Ջ. Ս., Սահակյան Ռ.Գ. նշվ. աշխ., էջ 504:

վերապահումներ չընդունող 15-րդ հոդվածի առկայությունը վկայում է, որ Ռուսաստանը պատրաստ է եղել դիմել ցանկացած, այդ թվում և ծայրահեղ քայլի (միգուցե նաև դիմել է) և չի խորշել դա պայմանագրում արձանագրելուց: Այսպիսով, Մոսկվայի պայմանագիրը ոչ միայն փորձել է իրավական վավերացում տալ ռուս-թուրքական գործարքին, այլև արձանագրել է դրա ապօրինի և զավթողական բնույթը բացահայտող փաստեր: Դրա արդյունքում Հայաստանը կորցրել է իր տարածքի զգալի մասը՝ Մուրմալուի մարզն ու Նախիջևանը, հանուն այն բանի, որ Թուրքիան Վրաստանին փոխանցի Բաթումի մարզը: Քանի որ Մոսկվայի պայմանագրում Մուրմալուի մարզը և Նախիջևանն ուղղակիորեն չեն հիշատակվում որպես Հայաստանի տարածքներ, կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ Հայաստանին դրանց պատկանելը կարող է լինել վիճահարույց: Սակայն կան մի քանի փաստեր, որոնք նման կասկածները փարատում են: Նախ, տեսականորեն այդ տարածքներին կարող էին հավակնել Թուրքիան կամ Հայաստանը՝ հաշվի առնելով դրանց տեղադրումը: Սակայն Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի՝ 1920թ. հունվարի 28-ին ընդունած ազգային ուխտի մեջ այդ տարածքները ներառված չեն, հետևաբար Թուրքիան դրան անգամ չէր հավակնում, հետևաբար ակնհայտորեն դրանք հայկական տարածքներ էին: Կարևոր է նաև, որ եթե դա այդպես չլիներ, Հայաստանը ընդհանրապես՝ ոչ ուղղակիորեն, ոչ անուղղակիորեն, այդ պայմանագրում չէր հիշատակվի:

Մոսկվայի պայմանագրի արդի նշանակությունը

Զարմանալի է, որ անգամ վերը բերված ակնհայտ փաստերի առկայության դեպքում Մոսկվայի պայմանագրի վերաբերյալ հայ իրականության մեջ ներկայացվում են կարծիքներ, որ իբր այն բարենպաստ էր Հայաստանի համար: Մասնավորապես, ըստ Վ. Պետրոսյանի, «այս պայմանագիրն օգտավետ էր Հայաստանի համար, քանի որ Մոսկվայի պայմանագրով Հայաստանը ձեռք էր բերում շուրջ 30 հազար կմ² և չէր պահպանվում Ալեքսանդրապոլի

պայմանագրով սահմանված 9 հազար կմ²-ը»²⁴: Իհարկե, կարևոր կլինի այդ շրջանի բոլոր պայմանագրերի համեմատական վերլուծությունը, սակայն ժամանակին քարոզչական նպատակներով շրջանառության մեջ դրված «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով սահմանված 9 հազար կմ²» թեզի օգտագործումը ոչ միայն սխալ է, այլև վտանգավոր:

Ըստ Է. Մինասյանի, «1921թ մարտի 16-ին ՌԽՖՍՀ-ն և Թուրքիան, առանց Հայաստանի գիտության և մասնակցության, Մոսկվայում կնքեցին մի պայմանագիր, որը տարածքային-սահմանային առումով, ըստ էության, կրկնում էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը»²⁵: Ա. Ներսիսյանն էլ ընդգծում է, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանի տարածքների ճշգրտումը ունի կարևորություն այն առումով, որ ոչ օրինական այս պայմանագրով նախատեսված հայ-թուրքական սահմանագիծը հիմնականում հիմք հանդիսացավ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի մատնանշած սահմանների համար»²⁶: Ավելին, ըստ Բ. Հարությունյանի, Մոսկվայի պայմանագրով Հայաստանին բաժին հասած տարածքները 150 կմ² ավելի քիչ էին, քան Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով նախատեսվածը²⁷: Հետևաբար, հրատապ անհրաժեշտություն է թե Մոսկվայի պայմանագրի, թե այդ շրջանի մյուս պայմանագրերի համապարփակ և սպառիչ համեմատական գիտական վերլուծությունը, որը վերջ կդնի այս հարցի տարատեսակ չարչրկումներին: Առավել ևս, որ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերն այսօր էլ գործում են ու դրանք ստեղծողներն այսօր էլ կարևորում են այդ պայմանագրերը: Մասնավորապես, 2011 թվականին Մոսկվայի պայմանագրի 90-ամյակի կապակցությամբ Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը Ռուսաստանի

²⁴ Պետրոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 134:

²⁵ Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 282:

²⁶ Ներսիսյան Ա., Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի քննական վերլուծություն, *Պատմություն և քաղաքականություն գիտական հանդես*, թիվ 5(10), 2020, էջ 5:

²⁷ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 51:

նախագահ Դմիտրի Մեդվեդևին է նվիրել պայմանագրի կրկնօրինակը, ինչպես նաև թուրքական իշխանությունների կողմից փաստաթղթի ստորագրման 90-ամյակին նվիրված հոբելյանական նամականիշը: 2021թ. մարտի 16-ին, պայմանագրի ստորագրումից 100 տարի անց, Ռուսաստանի Դաշնության Արտաքին գործերի նախարարության մամլո խոսնակ Մարիա Զախարովան՝ խոսելով Մոսկվայի պայմանագրի մասին նշել է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ոգուն և սկզբունքներին հետևելը, որը վերջին հարյուր տարվա ընթացքում չի կորցրել իր քաղաքական և պատմական արդիականությունը, ծառայում է որպես Ռուսաստանի Դաշնության եւ Թուրքիայի հանրապետության միջև հարաբերությունների հետագա զարգացման երաշխիք: Ավելի ուշ, 2016թ-ին, երբ սրվել էին ռուս-թուրքական հարաբերությունները, ՌԴ պետդումայի՝ Կոմունիստական և «Արդար Ռուսաստան» կուսակցությունների պատգամավորները, դիմել էին ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինին և Արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Լավրովին, որպեսզի Ռուսաստանը չեղյալ հայտարարի 1921 թվականի մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագիրը, որով հնարավոր կլինի սաստել Թուրքիային՝ զերծ պահելով նոր սադրանքներից: Սակայն ՌԴ Արտաքին գործերի նախարարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Մոսկվայի պայմանագիրը չի կարող չեղարկվել, քանի որ «միջազգային պրակտիկայում խաղաղ պայմանագրերը, որոնք կարգավորում են պետությունների սահմանները, չեն կարող չեղարկվել»: Ակնհայտ է, որ եթե սեփական պարտավորությունների և իրավունքների կապակցությամբ Ռուսաստանը կարող է չհիմնավորված կարծիք ներկայացնել, ապա պայմանագրի կողմ չհանդիսացող պետություններին նման ձևակերպումներով պարտաորություններ թելադրելը նույնքան ապօրինի է, որքան նման պարտավորությունների արձանագրումը պայմանագրում: Իհարկե, Ռուսաստանի վերաբերմունքը միջազգային իրավունքի նորմերի ու սկզբունքների նկատմամբ հանրահայտ է և, մասնավորապես, այս հոդվածում էլ դրա ցայտուն օրինակներ կան: Սակայն ակնհայտ է, որ յուրաքանչյուր երևույթ, առավել ևս

պետության սահմանների ձևավորման գործընթացը պետք է ստանա համարժեք մասնագիտական գնահատական: Հատկանշական է, որ թեև հողվածում բացահայտված է Մոսկվայի պայմանագրով իրականացված ռուս-թուրքական գործարքի զավթողական ու ապօրինի բնույթը, սակայն կարևոր է նաև արձանագրել, որ դրանում ներգրավված հինգ կողմերից միայն Հայաստանը կորցրեց տարածքներ: Հետևաբար կարևոր է բացահայտել, թե ինչու է Հայաստանը միջազգային հարաբերություններում պարբերաբար հայտնվում անօգնական վիճակներում: Մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրի մանրակրկիտ վերլուծության արդիականությունը պայմանավորված է ոչ միայն պայմանագրի կարգավիճակով՝ այն այսօր էլ գործում է, այլև այն հանգամանքով, որ նույնաբնույթ գործընթացներ տեղի են ունենում նաև արդի միջազգային հարաբերություններում:

Եզրակացություն

Խնդրո առարկա պայմանագրերի միջգիտակարգային վերլուծությունը վկայում է, որ

1. դրանք ոչ միայն ունեն կոպիտ հակասություններ միջազգային սովորության իրավունքի սկզբունքների հետ՝ դրույթներ պարունակելով պայմանագրի կողմ չհանդիսացող պետությունների տարածքների նկատմամբ մանիպուլյացիաների վերաբերյալ, այլև արձանագրում են անկախ պպետություններին ստիպողաբար դրդելու երրորդ երկրի շահերից բխող մոտեցումների համաձայնելու փաստեր:

2. Դիտարկվող Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի դրույթների հիման վրա տեղի ունեցած տարածքային փոփոխությունների արդյունքում Հայաստանն ունեցել է զգալի կորուստներ՝ Նախիջևան և Մուրմալուի գավառ, իսկ Վրաստանն ու Ադրբեջանը՝ ձեռքբերումներ Հայաստանի կորուստների հաշվին:

3. Թեև Կարսի պայմանագիրը նպատակ ուներ վավերական տեսք տալու Մոսկվայի պայմանագրի ապօրինի դրույթներին, որոնք

վերաբերում էին կողմ չհանդիսացող երկրների տարածքներին ու իրավունքներին, սակայն այն, իր հերթին, նոր ապօրինություններ է արձանագրել:

4. Մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրի մանրակրկիտ վերլուծության արդիականությունը պայմանավորված է ոչ միայն այն հանգամանքով, որ պայմանագիրն այսօր էլ գործում է, այլև այն հանգամանքով, որ Հայաստանին առնչվող նույնաբնույթ գործընթացներ տեղի են ունենում նաև արդի միջազգային հարաբերություններում:

The Moscow Treaty of March 16, 1921 as an incentive to the formation of dissent in Armenia and the "legal" basis for the dismemberment of the country

SHAHEN HARUTYUNYAN

Yerevan State University

Although more than a hundred years have passed since the signing of the Russian-Turkish Treaty of March 16, 1921 and the Treaty of Kars of October 13, 1921 their study remains relevant not only because for decades they have had a serious impact in terms of the formation of dissident movements in Armenia, but also because the processes of their preparation and signing in many ways, they resemble the current relationship. Obviously, that the absence of their full-fledged scientific research so far today leads to new mistakes and losses. The article reveals the mistakes made in the development and conclusion of these treaties, their contradictions to international law, the catastrophic consequences of sacrificing national interests to fragmentary and abstract interests in complex geopolitical processes of struggle.